

Performa 2015. I. szám

kultúratudományi és társadalomfilozófiai folyóirat

Főszerkesztő: Vajda Mihály

Szerkesztők:

Antal Éva

Kicsák Lóránt

Nemes László

Szabó Csaba

Olvasószerkesztő: Kalcsó Gyula

Technikai szerkesztő: Varga Attila

Webmester: Faa Balázs

Kapcsolat:performa@ektf.hu

Kiadja:

Eszterházy Károly Főiskola

Bölcészettudományi Kara

ISSN xxx

Ígéretek: stratégia, gesztus és performativitás Jacques Derridánál

Egyvalami kétségtelennek látszik: szédülés után vagyunk. A dekonstrukció lendülete vagy forgószele keltette szédülés után, mely az elmúlt négy-öt évtizedben jó néhány dolgot felkavart és átrendezett a filozófia terepén és azon kívül. Gondolkodásunk nem egy alapvetőnek vagy biztosnak hitt támpontja esett áldozatul ennek a radikális mozgásnak anélkül, hogy mindez együtt járt volna – amint azt néhányan sugallni igyekeztek – a gondolati munka értelmének megkérdőjeleződésével. Keressük forrását akár a „jelölők végtelen játékában”, mint azt a fiatal Derrida tette, akár az „eldönthetetlenség” erejében, mint erről a késői művek tanúskodnak, a dekonstrukció szédülete vagy lendülete olyan mozgást jelöl, mely miközben szinte semmit sem hagyott érintetlenül a filozófia felfogásának hagyományos motívumai közül, a gondolkodás erejébe vetett hit legnemesebb hagyományait idézi.

Mi jön a szédülés után? Magunkhoz térés vagy magunkba szállás? És egyáltalán milyen fajta következményekkel és milyen tudatossággal jár egy ilyen tapasztalat? Vajon akkor láthatjuk világosan, hogy mi is a szédülés, mikor már túl vagyunk rajta? Vagy épp ellenkezőleg, arra van szükség, hogy újra felkavarjon és magával ragadjon bennünket ahhoz, hogy megérthessük jelentését és horderejét?

Akárhogy is, nem mehetünk el szó nélkül a tény mellett, hogy Jacques Derrida immár több mint tíz éve halott. Ez a tény kétségkívül erősen nyomot hagyott azon a módon, ahogyan a dekonstrukciót azóta gyakorolják és propagálják. A felforgatás érzése, mely ennek a filozófiai vállalkozásnak oly sok hívet és ellenséget szerzett, ma már korántsem annyira figyelemfelkeltő vagy provokatív. Mitöbb, a dekonstrukció mint gyakorlat napjainkban egyre inkább háttérbe szorul saját történeti nyomainak archiválási folyamatában. Filozófiai szempontból mindez ugyanakkor szükségessé teheti annak a tematikának a vizsgálatát, mely a dekonstrukció saját történetéhez és saját teljesítményéhez fűződő viszonyának, illetve Derrida saját munkájában való jelenlétének kérdését érinti. Milyen történetről és teljesítményről, jelen- és távollétről kellene itt beszélnünk? És milyen viszonyban áll mindez Derrida filozófiai pályafutásának és életének tényeivel?

E kérdésekre választ keresve azonban korántsem biztos, hogy a megfelelő kiindulópontot szerző és mű, jelenlét és hiány, filozófia és élet fogalmi keretei szolgáltatják.

Történeti szempontból e kategóriák használatában nincs semmi kifogásolnivaló.¹ Ám ha ebben a kontextusban mégis szűkösnek vagy szegényesnek érezzük ezen apparátus használatát, akkor ennek minden jel szerint az az oka, hogy az e fogalmakkal való kritikai számvetés kezdettől fogva a derridai dekonstrukció legalapvetőbb törekvései közé tartozott. Ebből a szempontból nem könnyű eldönteni, hogy Derrida és a dekonstrukció viszonyának vizsgálatában vajon eltökélten kívül kell helyeznünk magunk e gondolkodás bűvkörén, megkockáztatva egy szinte már kontraproduktív hűtlenséget, vagy magukat a dekonstrukció által megnyitott gondolati utakat kell követnünk, abban bízva, hogy ezek követése kecsesget majd leginkább a válaszhoz szükséges releváns szempontok megtalálásának lehetőségével.

Részben azért is, hogy teszteljük ezeknek az alternatíváknak a teherbíró képességét, az alábbi elemzések egy köztes utat követnek. Miközben kifejezett célunk annak vizsgálata lesz, hogy megértsük, mi motiválta és vezette a derridai dekonstrukciót mint filozófiai gyakorlatot adott pontokon és saját időbeli kibomlásában, e kérdést nem szűkítjük cél és eredmény vagy élet és mű kategóriáira. A dekonstrukció általános érthetőségi elvei után kutatva, s ebben különféle konfigurációkat elkülönítve, Derrida eljárását általában véve – és részben őt követve – az „ígéret” modellje alapján igyekszünk értelmezni.² Vagyis a filozófiai kockázatvállalás olyan performatív formájaként, melynek a gondolati komolysághoz és felelősségvállaláshoz fűződő viszonyát egyáltalán nem csorbítja a tény, hogy eleve számol a kudarc lehetőségével. Sőt mi több, mint minden ígéret esetében, a kudarc esélye legsajátabb lehetőségfeltételét képezi. Ebből a szempontból vesszük tekintetbe a stratégia, a gesztus és a performativitás fogalmait a derridai kontextusokban. Nem állítjuk ugyanakkor, hogy ezek a tárgyalt jellegzetességek kizárólagos vagy egymástól zártan elkülöníthető taxonómiát alkotnának Derrida művében. Sem azt, hogy ne lennének más modellek, melyek alapján a dekonstruktív érthetőség kérdése felvethető. Állítjuk azonban, hogy a tárgyalt sajátosságok jól felismerhető és részben egymásra építkező motívumait alkotják a derridai dekonstrukcióra jellemző értelemképzési eljárásoknak. Három ígéret tehát mint a gondolkodás és szédülés három formája.

¹ Lásd ebből a szempontból például Edward Baring könyvét: *The Young Derrida and French Philosophy 1945–1968*. Cambridge, Cambridge University Press. 2011.

² A dekonstrukció mint ígéret kérdéséhez, lásd Jacques Derrida: *Le monolinguisme de l'autre ou le prothèse d'origine*. Paris, Galilée, 1996. (magyarul: J. Derrida: *A másik egynyelvűsége avagy az eredetprotézis*, fordította Boros János, Csordás Gábor és Orbán Jolán. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997.), valamint Jeffrey Bennington írását: *Double TONGING: Derrida's Monolingualism*. In: *Uő: Other Analyses: Reading Philosophy*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2008. 152–182.

A dekonstrukció mint stratégia

Kezdjük azon a ponton, ahol történeti értelemben számos döntő dolog kezdődött Derrida és a dekonstrukció számára. 1966 októberében a baltimore-i Johns Hopkins egyetemen rendezett „The Language of Criticism and the Sciences of Man” című konferencián Derridának alkalma nyílt, hogy prominens amerikai és francia hallgatóság előtt prezentálja *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában* című szövegét.³ Ennek az előadásnak a jelentősége jól ismert, különösen a dekonstrukció amerikai elterjedésének szempontjából. Számunkra azonban elsősorban azért fontos, mert az előadását követő vitában, Derrida – ha csak egy röpké megjegyzés erejéig is – saját ekkori filozófiai pozíciójának jellegére tett utalást. Válaszul tanára és témavezetője, Jean Hyppolite kérdésére, aki aziránt tudakozódott, hogy merre is tart „a középpont elvesztését” radikálisan hirdető gondolati úton, Derrida a következőket mondta: „Magam is tűnődtem azon, hogy vajon tudom-e, merre tartok. Nos, azt válaszolnám önnek, hogy pontosan azt próbálok elérni, hogy olyan helyzetbe hozzam magam, mikor már nem tudom, hogy merre tartok”.⁴ Ezt az epizódot Derrida egy későbbi, doktori védésekortartott előadásában is felidézte kiemelve e megfogalmazás kétértelmű jelentőségét.⁵

Érdeemes feltenni a kérdést, hogy a szóban forgó megfogalmazás – „olyan helyzetbe hozni magam, mikor már nem tudom, hogy merre tartok” – mennyire fejezi ki adekvátan a derridai filozófiai pozíció jellegét tulajdonképpen áttörése pillanatában. És nem csupán azért, mert Derrida korai interjúiban, különösen abban a beszélgetésben, melyet Jean-Louis Houdebine-nel és Guy Scarpettával folytatott 1971-ben, nagyon is azt a benyomást keltette, mint aki pontosan tudja, mit csinál.⁶ Ebben az időszakban Derrida filozófiai vállalkozását nem csak az jellemzi, hogy addig nem látott radikalitással, valamint az elemzési felületek széles spektrumának megnyitásával (Hegel, Heidegger, fenomenológia, strukturalizmus, irodalom, pszichoanalízis stb.) lát hozzá a „nyugati metafizika történetének” dekonstrukciójához, de az is, hogy ebben a munkában egyre erőteljesebben folyamodik egy operatív doktrinális és fogalmi kerethez, mely határozottan körvonalazza egy másfajta gondolkodásmód lehetőségét. Elkerülve

³ Vö. Jacques Derrida: *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában*. Fordította Gyimesi Tímea. *Helikon*, 1994/1–2. 21–35.

⁴ Richard Macksey, Eugenio Donato (szerk.): *The Structuralist Controversy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1972. 267.

⁵ Vö. Jacques Derrida: Egy értekezés ideje: írásjelek. Fordította Kovács Sándor. *Pompeji*, 1992/1. 100–117. 102–103.

⁶ Vö. Jacques Derrida: *Positions*. Paris, Minuit, 1972., különösen 51–133.

minden szkepticizmust vagy heroikus nekibuzdulást, Derrida ekkoriban arra törekszik, hogy olyan módon kísérelje meg a metafizikai horizont meghaladását, amely amellet, hogy egy pillanatra sem kecsegtet a végérvényes siker lehetőségével, mégiscsak megnyit egy alternatív gondolati mozgásteret. Ezen a módon Derrida korai írásaiban a dekonstrukció egy sajátos filozófiai „stratégia” formáját ölti, mely miközben a „logocentrizmus” megnevezéssel egészen világossá teszi, hogy mitől is kellene megszabadulnunk, és szisztematikusan kidolgozza egy másfajta, nem metafizikai elemzés lehetőségét, egyúttal kategorikusan elutasítja, hogy valaha is elvezetne a filozófia ígértföldjére.

Stratégiáról beszélni ebben a kontextusban nem önkényes. Valójában maga Derrida is ezt teszi számos esetben, mikor az akkori munkájában követett eljárások jellegének meghatározásáról esik szó. A *La différence* (*Az el-különböződés*) című, 1968-ban tartott híres előadásában egészen odáig megy, hogy a stratégia fogalmával látja leginkább bevezethetőnek magát az „elkülönböződés gondolatát”.⁷ Derrida itt egyaránt beszél a stratégiai „igazolás”, a stratégiai „elgondolás” és a stratégiai „kiindulás” szükségességéről.⁸ E megfogalmazások arra utalnak, hogy a dekonstrukció eljárását mindig határozott filozófiai megfontolások vezetik, melyek jól körülírható kontextusokhoz kötődnek, még akkor is, ha ezek végső soron egy olyan gondolati játéktér kialakításához vezetnek, ahol a végeredmény előre sohasem látható, és nem is garantálható. A stratégia motívuma ennyiben a kalkuláció és a történelmi erőfelmérés mozzanatainak meglétét teszi világossá a dekonstruktív eljárásban, amitől filozófiai szándékokat és célokat ismerhetünk fel benne. Például azt, amely a „jelenlét” dekonstrukcióját a „nyom” fogalmának segítségével kívánja elvégezni.⁹ Az, hogy ezek a szándékok mindig kontextusokhoz kötöttek és lényegük egy olyan filozófiai elemzés kidolgozásában áll, amely nélkülözi a végérvényes válaszokat, nem csökkenti annak a ténynek a jelentőségét, hogy itt mégiscsak stratégiai választásokról van szó.

Ha a „filozófia dekonstrukciója” azt jelenti, hogy „a lehető leghűségesebb, legbensőbb módon gondoljuk végig a filozófiai fogalmak strukturált genealógiáját, de egyúttal – egy olyan kívülség felől, mely a filozófiában körülírhatatlan és megnevezhetetlen – meghatározzuk azt is, amit ez a történelem képes volt elrejtteni vagy megtiltani”,¹⁰ akkor világos, hogy Derridánál ekkor bizonyos értelemben minden a helyesen megválasztott stratégiától függ. Mert ez a kutatási helyzet nem szűkíthető a „kívül” vagy „belül” közötti választás kérdésére. A helyes

⁷ Jacques Derrida: *Az el-különböződés*. Fordította Gyimesi Tímea. In: Bacsó Béla (szerk.). *Szöveg és interpretáció*. Budapest, Cserépfalvi, é. n. 43–63. 46.

⁸ Derrida: *Az el-különböződés*. 46.

⁹ Jacques Derrida: *Grammatológia*. Fordította Marsó Paula. Budapest, Typotex Kiadó, 2014. 83.

¹⁰ Derrida: *Positions*. 15.

stratégia megválasztása az olyan diskurzus státuszának problémáját érinti, „amely egy adott örökségből azokat az eszközöket veszi kölcsön, melyek ugyanennek az örökségnek a dekonstrukciójához szükségesek”.¹¹ Másképpen mondva arról van szó, hogy „kidolgozzuk a textuális munka egy stratégiáját, mely minden pillanatban kölcsönvesz egy régi szót a filozófiától, hogy azt azonnal lehatárolja”.¹² Az a kettős könyvelés, amelyet Derrida ezen a ponton bevezetni javasol, közvetlen kapcsolatban áll azzal, amit máshol a „filozófiai dekonstrukció általános, elméleti és szisztematikus stratégiájának” nevez.¹³ Azzal a törekvéssel tehát, hogy a dekonstrukció mindig a szigorúan metafizikai gondolkodás kontextusán belül, az itt található fogalmakra és doktrínákra támaszkodva, de határozottan felforgató filozófiai céllal keresse e rendszer kritikai elemzésének lehetőségeit:

A dekonstrukció nem korlátozódhat vagy nem törekedhet közvetlenül a semlegesítésre: kettős gesztussal, kettős tudással, kettős írással gyakorlatilag kell végbe vinnie a klasszikus oppozíciók *felforgatását* és a rendszer általános *kibillentését*. Csak ezzel a feltétellel fogja a dekonstrukció megadni a maga számára azokat az eszközöket, amelyekkel *beavatkozhat* a kritizált oppozíciók mezején, amely mező egyúttal nem-diszkurzív erőknek is a mezeje.¹⁴

Ugyanakkor Derrida törekvése, hogy egy lényegileg metafizikus fogalmi környezetben kísérletet tegyen egy egyszerre nem metafizikus és szubverzív filozófiai érthetőség kialakítására, komoly ellenvetésekre számíthat. David Wood például a dekonstrukció által implicált reflexív pozíció végső konzekvenciáit elemezve egy burkolt transzcendentális álláspont fenntartását kéri számon a korai Derrida által követett filozófiai stratégián.¹⁵ Némileg hasonlóan, és nem kevésbé radikálisan, François Laruelle is amellett érvel, hogy a dekonstrukció stratégiája által meghozott választások, döntések és az ezeken alapuló filozófiai érthetőség lényegében véve szinte semmiben sem különbözik attól a metafizikainak nevezett konstellációtól, melytől elszakadni igyekeznek.¹⁶ Mindehhez hozzátehetnénk: az, hogy Derrida jól láthatóan tudatában van ezeknek a nehézségeknek, s az általa követett dekonstruktív stratégia részévé igyekszik tenni őket, nem feltétlen segít a szóban forgó problémák

¹¹ Derrida: A struktúra, a jel és a játék... 25.

¹² Derrida: *Positions*. 81.

¹³ Derrida: *Positions*. 93.

¹⁴ Jacques Derrida: Aláírás esemény kontextus. Fordította Kicsák Lóránt. In: Antal Éva, Kicsák Lóránt és Széplaky Gerda (szerk.): *Performatív fordulatok*. Eger, Líceum Kiadó, 2015. 41–70. 69..

¹⁵ Vö. David Wood: *Différance* and the Problem of Strategy. In: David Wood, Robert Bernasconi (szerk.). *Derrida and Différance*. Evanston, Northwestern University Press, 1988. 63–70.

¹⁶ Vö. François Laruelle: *Les philosophies de la différence*. Paris, PUF, 1986. 131–168.

megoldásában. Hiszen itt épp a dekonstruktív „tudatosság” filozófiai státusza az, ami kérdésessé van téve. Valójában, a kettős regiszterben való dekonstruktív munka (kettős írás, kettős gesztus, kettős tudás stb.), csak akkor semlegesíthetné az említett nehézségeket, ha megtagadnánk tőle a különböző szintek és színterek közötti reflexív közvetítés lehetőségét. Mert a reflexív pozicionálás óhatatlanul egy dialektikus vagy transzcendentális álláspontot implicál. Nélküle viszont a dekonstrukció szubverzív jellege, vagyis arra való képessége, hogy a felforgatás szándékával metafizikai fogalmakat azonosítson, veszélybe kerülne. Akárhogy is, a dekonstrukció mint filozófiai stratégia diagnosztizál, döntéseket hoz és ígér. Mégpedig mindenekelőtt azt ígéri, hogy lehetséges filozófiailag felismerni és többé-kevésbé világosan megkülönböztetni egymástól metafizikai és nem metafizikai filozófiai konfigurációkat. S ebben a formában mindez még akkor is hagyományos metafizikai gesztussal terhelt, ha ez a stratégia egyúttal azt is ígéri, hogy szinte biztosan nem tudja majd betartani ígéretét.

A dekonstrukció gesztusai

„A »stratégia« olyan szó, amit a múltban talán kihasználtam, különösen mert mindig csak a végén derült ki, látszólag önellentmondásos módon [...] hogy ez a stratégia végcél nélküli” – írja Derrida már említett doktori védésekor elhangzott előadásában.¹⁷ Ez a megfogalmazás ugyanakkor nem állítja, hogy a végcél nélküliség a dekonstruktív munkában csakis stratégiai úton lenne elérhető, sem azt, hogy ne volna lehetséges többféle módon értelmet adni a stratégia kifejezésnek ebben a törekvésben. Érdeemes ebből a szempontból is figyelembe venni a Derrida szövegeiben és a dekonstruktív munka önmeghatározásában az 1970-es évek elejétől tetten érhető változásokat. Ebben az időszakban, saját munkájáról szólva, Derrida maga is utalt egy új helyzet előállításának lehetőségére: „Ami korábban érdekelt, s amit mostantól más módokon kísérek meg követni, az a dekonstrukció általános stratégiája”.¹⁸

„Amit más módokon kísérek meg követni” – ez a kitétel bizonyosan nemcsak a Derrida által propagált textuális elemzés tematikai változásaira hívja fel ebben az időben a figyelmet. Legalább ennyire utal azokra az átalakulásokra is, melyek a dekonstrukció módszerében és érthetőségének produkciójában beálló attitűdváltásokat eredményeztek. Röviden azt lehetne mondani, hogy Derrida ekkori szövegeiben a dekonstrukciót mint általános elemzési és intervenciósi stratégiát olyan gondolati gesztusok egészítik ki és váltják

¹⁷ Derrida: Egy értekezés ideje... 117.

¹⁸ Derrida: *Positions*. 56.

fel fokozatosan, melyek nem maradnak nyom és hatás nélkül a dekonstrukció általános filozófiai profiljának kialakításában. A metafizika kibillentésének és felforgatásának filozófiai programját egyre inkább a gondolati értelem nem metafizikus produkciójának radikális kísérletei váltják fel.

Derrida *A disszemináció* című műve, melynek elemzéseit keletkezésüket tekintve a 1960-as évek végére nyúlnak vissza, szembetűnő módon reprezentálja ezt a váltást. Miközben a mű első része, és különösen az előszó változatlanul a „dekonstrukció általános elméletét és gyakorlatát idézi fel és jelenti be”,¹⁹ *A kettős ülés* és *A disszemináció* című fejezetek leginkább már egy új típusú dekonstruktív praxis kialakításának dokumentumaiként olvashatók. Feltűnő ebből a szempontból az az értelemáthelyezés, amelyet e kötet elemzéseiben Derrida a „kettős” jelző használatával vezet be. A mű előszava felidéz a „kettős tudomány” (kettős olvasat, kettős írás) koncepcióját mégpedig olyan stratégiaként, amely bizonyos módon számol a dekonstruktív munka hatásainak metafizikai és nem metafizikai aspektusaival és kockázataival.²⁰ A további elemzések azonban a kettősség alakzatát a különbség vagy elhatárolás motívuma helyett egyre inkább az „eldönthetlenség” textuális fenoménje felé tolják el. Az eldönthetlenség, melyet Derrida itt Mallarmé elemzése kapcsán „analógiásan” Gödelre való hivatkozással vezet be,²¹ arra az eredeti instabilitásra vonatkozik, amely bármely szövegszerű alakzatban az értelmes és értelemnélküli instanciák közötti konstitutív viszonyt szervezi. Más szavakkal mondva, az eldönthetlenség az értelem törékenységének jegye, mely nem stratégiai módon, inkább textuális történésként vagy eseményként kerül a szemünk elé. Ennyiben, mint azt Derrida kifejezetten állítja, hatása alá vonja a dekonstruktív munka révén stratégiaileg kialakított fogalmak sorozatát is.²²

Ha Derridának *Az elkülönböződés* című előadásához 1972-ben illesztett lábjegyzete – amennyiben a metafizikai fogalmak átírásának programjától elvitatja, hogy „egy filozófiai vagy teoretikus diskurzus”, vagy „általában egy diskurzus vagy írás” valaha is magába foglalja²³ – olvasható úgy, mint az általános stratégiaként felfogott dekonstrukcióról való lemondás, akkor nem meglepő, hogy az ily módon megnyitott „általános szövegszerűség” problematikája új típusú filozófiai gesztusok és némileg új szótár bevezetését teszi szükségessé. Ezek a lépések egyúttal a dekonstruktív érthetőség és az ennek alapjául szolgáló textuális munka új formáinak kialakulásához vezettek. Egyszerűen szólva, a metafizikától

¹⁹ Jacques Derrida: *A disszemináció*. Fordította Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Pécs, Jelenkor, 1998. 10.

²⁰ Derrida: *A disszemináció*. 8.

²¹ Derrida: *A disszemináció*. 214.

²² Derrida: *A disszemináció*. 215–216.; 244.

²³ Derrida: *Az elkülönböződés*. 63.

való megszabadulás szándékosan kétértelmű stratégiája helyett Derrida egyre inkább olyan szövegszerű hatások és események kiprovokálására törekedett, melyek minden jelentés-regiszter (filozófia, irodalom, tudomány) és végső soron minden értelem alapvető, de mégis formáiban egyedülálló és stílusában kirívó törekenységének kimutatását tették lehetővé. Vagy más szavakkal: a metafizikai és különösen a dialektikus gondolkodás felforgatását a dekonstrukció innentől kezdve leginkább oly módon propagálta, hogy bármely, de különösen a filozófiai, irodalmi és pszichoanalitikus jelentések feltételeit és függőségeit szisztematikusan feltárva, radikális formai és értelmezői gesztusok alkalmazásával megkísérelte elérni azt a pontot, mikor már nem lehetett stratégiailag dönteni arról, hogy egy adott szövegben mi számít értelmesnek vagy értelmetlennek.

Az egyik olyan szöveg, amely ezen új típusú dekonstruktív érthetőség kialakításában akár programadónak is tekinthető, Derrida *Éperons. Nietzsche stílusai* című előadása.²⁴ Azon túlmenően, hogy ez a szöveg Nietzsche apropóján labirintus módjára szövi össze az írás, igazság, ítélet, színlelés, nő, szexualitás, halál stb. filozófiai tematikáit, egyúttal olyan módon foglal állást az értelem és értelmetlen általános viszonyának kérdésében, hogy az eredmény közvetlenül a dekonstruktív munka által kialakított értelmesség feltételeire is vonatkozatható. A szöveg egy adott pontján – az eldönthetatlenség koncepciójának kibontása és annak illusztrálása után, hogy a metafizika egyszerű opponálása nem lehetséges – Derrida egy radikális gesztussal a következő nietzschei hagyatékban található megjegyzést vezeti elő: „megfeledkeztem az esernyőmről”.²⁵ Derrida kezei között pedig ez a kontextus nélküli, ezért kanonikusan nem értelmezhető kijelentés olyan hatásokat kelt, melyek visszamenőleg és diszkrétén kétségbe vonják magának az őket megjelenítő diskurzusnak az értelmét. Ez a gesztus ugyanis megérteti velünk, hogy valójában sohasem lehetünk biztosak abban, hogy általában jobb helyzetben vagyunk ennél, és pontosan értjük, amit szövegszerűen olvasni vélünk. Ezen a némileg reflexív módon kialakított tanácsstalanságon túl azonban Derrida értelmezői gesztusai további következményeket implikálnak: nem pusztán az értelem eldönthetőségének kérdését feszegetik, de utakat nyitnak meg, ahol a szöveg jelentése mintegy kifordul saját keretei közül. Mert ugyanaz a gesztus, mely lehetővé teszi, hogy az értelem értelmességében értelmesen kételkedjünk, egyúttal arra is rávilágít, hogy minden értelemmel megeshet, hogy céllal vagy cél nélkül csupán színleli az értelmességet vagy értelmetlenséget. Ahogy Derrida fogalmaz: „ez az írásként olvasható kiadatlan lehet, hogy mindig titok marad, nem azért, mert egy titkot tart a birtokában, hanem azért, mert lehet, hogy

²⁴ Jacques Derrida: *Éperons. Nietzsche stílusai*. Fordította: Sajó Sándor. *Athenaeum*, 1992/3. 172–213.

²⁵ Derrida: *Éperons...*200.

semmilyen titok sincs a birtokában, és csak színleli, hogy redői között igazság rejtőzik”.²⁶ Ez az általánosítható körülmény pedig bénító kényszerítő erővel veti fel annak az eldönthetlenségnek a kérdését, amely bármely értelem értelmessége vagy értelmetlensége és ezek színelt változatai között áll fenn, s mindez végső soron az írott és olvasható értelemben vetett általános hit legalapvetőbb struktúráit vonja kétségbe. Annál is inkább, mert ez az eldönthetlenség a dekonstruktív szövegeképzésre magára is vonatkozik. Lehet, hogy „semmit nem mondtam, amit megérthettek volna”, hangzik Derrida előadást záró gesztusa.²⁷

Ha Derrida korai írásaiban a dekonstrukció mint általános stratégia bizonyos módon a filozófiai döntések és elkülönítések regiszterébe illeszkedik, akkor az 1970-es évek számos mérvadó szövegére inkább az jellemző, hogy bennük gesztus értékű beavatkozások szervezik a teoretikus mondanivaló kialakítását. Olyan formai, konceptuális és stilisztikai gesztusokról van szó, melyek szövegeket és szövegcsoportokat értelmük radikális destabilizálásán keresztül igyekeznek hozzáférhetővé tenni. Mindezt pedig azzal a céllal, hogy a megtörés, kivágás, beillesztés, átkötés, átírás, elliptikus érvelés, textuális asszociáció stb. gesztusai révén a diszkurzivitás minősége elérje azt a fokot, ahol az igazság, jelentés, autoritás, autenticitás, kommunikáció, stratégia stb. valamennyi formája, ideértve a dekonstrukció saját alakzatait is, feltárja eredendően eldönthetetlen és uralhatatlan karakterét. Ebbe az irányba Derrida kétségkívül *Glas* című művében jutott legmesszebbre, de lényegében hasonló dekonstruktív gesztusok szervezik a *La verité en peinture* és a *La carte postale* című művek számos elemzését is.²⁸ Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a dekonstruktív elemzés ily módon kialakított formája nemcsak radikális irányultságával, de excentrikusságával és elidegenítő jellegével is tüntet.²⁹ És döntő módon éppen azért, mert kivonja magát a filozófiai érthetőség hatálya alól.³⁰ A dekonstruktív gesztusok e gyakorlata ugyanis nem kerüli el – sőt láthatólag épp ennek elérése legsajátabb célja –, hogy egy olyan diszkurzív állapotot hívjon életre, ahol már

²⁶ Derrida: *Éperons...*203.

²⁷ Derrida: *Éperons...*205.

²⁸ Jacques Derrida: *Glas*. Paris, Galilée, 1975.; Uő: *La verité en peinture*. Paris, Flammarion, 1978.; Uő: *La carte postale: de Socrate à Freud et au-delà*. Paris, Flammarion, 1980.

²⁹ Lásd például a korai Derrida hatása alatt álló Marc Richir példáját, aki elmondása szerint a *Glas* megjelenése után szakított végérvényesen a derridai gondolkodással mint értelmét veszített filozófiával. Marc Richir: *L'écart et le rien. Conversations avec Sacha Carlson*. Grenoble, J. Millon, 2015. 34.

³⁰ Derrida egy későbbi szövegében az „irodalom kezdetének” nevezte az eldönthetlenség e diszkurzív állapotát: „Valami irodalom-féle kezdődne el, ha nem volna lehetséges eldönteni, hogy amikor egyvalamiről beszélek, akkor valamiről beszélek-e (magáról erről a dologról, önmagáért), vagy egy példát adok meg, valaminek a példáját vagy a tény példáját, hogy beszélni tudok valamiről, azon a módon, ahogy a dolgokról beszélni szoktam, a lehetőség példáját, hogy általában beszélni lehet általában valamiről, vagy akár annak a példáját, hogy leírom ezt a szót, stb.”, Jacques Derrida: *Esszé a névről*. Fordította: Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Pécs, Jelenkor, 1995. 48.

nem lehet eldönteni, hogy bármi is ígérve van-e a filozófia nevében, s ez az ígélet, ha egyáltalán van ilyen, betartható-e vagy sem.

Dekonstrukció és performativitás

Mi jellemzi Derrida késői szövegeit a tárgyalt problematika szempontjából? Ha konstatáljuk, hogy az 1980-as évek végétől a textualitással foglalkozó szövegek kiterjesztése helyett Derrida egyre hangsúlyosabban a politika, felelősség, igazságosság és etika témáinak elemzése felé fordul, akkor ez vajon együtt jár-e, s ha igen milyen módon, a dekonstruktív érthetőség és az eldönthetlenség formáinak átalakulásával is? Ez a kérdés azért fontos, mert az újonnan megjelenő témák elemzése aligha látszik lehetségesnek – még dekonstruktív szempontból sem – a filozófiai ígélet valamely markáns módozatának beiktatása nélkül. Ebből a perspektívából nem lehet véletlen, hogy a *Psyché. Invention de l'autre* című szöveg, mely kulcsfontosságú Derrida kései problematikájának megértése szempontjából, a dekonstrukció törekvéseit az „invenció” és az „affirmáció” motívumaival hozza összefüggésbe.³¹ S azzal, amit általában véve a performativitás kérdésének nevezhetünk.

E korszak egy másik kulcsszövegében, a könyvként 1994-ben napvilágot látott *Törvényerőben*³² Derrida különbséget tesz a dekonstrukció két stílusa között. Egyrészt – állítja – a dekonstrukció a „formál-logikai paradoxonok” demonstratív erejére támaszkodik, melyek végeredményben egyetlen „aporetikus potenciál” kiterjesztései. Másrészt, ez az eljárás szövegek olvasásán, aprólékos értelmezéseken és genealógiákon alapul.³³ A dekonstruktív munkában e két gyakorlat lényegileg „beoltja”, vagyis metszi és megtermékenyíti egymást. Néhány évvel később *Apories* című szövegében Derrida ennél tovább megy megjegyezve, hogy az apória, „a logika és filozófia e megfáradt szava” mindig is kényszerítő erővel bírt saját munkájában, s újabban ezt bizonyos „formalizálható szabályossággal” teszi. Ez a tény pedig a dekonstrukciót az „apória egy másfajta gondolkodásának az irányába” tereli, mely végtelen számú eseten teheti próbára magát.³⁴

Ha e meghatározásokban a dekonstrukció az aporetikus gondolkodás egy válfajaként kerül meghatározásra, mely ráadásul formalizálható szabályossággal is rendelkezik, akkor nem lehet jogosulatlan arra következtetni, hogy itt a derridai elemzéseket szervező filozófiai

³¹ Jacques Derrida: *Psyché. Invention de l'autre*. In: Uő: *Psyché. Inventions de l'autre*. Paris, Galilée, 1987. 28–29.

³² J. Derrida: *Törvényerő. A tekintély „misztikus alapja”*. Fordította Kicsák Lóránt, Budapest, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.

³³ Jacques Derrida: *Törvényerő... 29.*

³⁴ Jacques Derrida: *Apories*. Paris, Gallilée, 1996. 32.

érthetőség és az ehhez köthető textuális érzékenység újszerű formájával van dolgunk. Ugyanis sem a metafizikai gondolkodás felforgatásának stratégiája, sem az értelem és értelmetlen viszonyát bonyolító textuális gesztusok gyakorlata nem látszik alkalmasnak arra, hogy kereteket és jogosultságot biztosítson egy olyan filozófiai gyakorlatnak, mely az apóriák szisztematikus produkciójára törekszik filozófiai szövegekben. Különösen, ha azok az igazságosság, az etika és a felelősség problematikájának jegye alatt állnak. Ezekben az esetekben azt láthatjuk, hogy az írás és a szöveg területén keletkező hatások kizárólagos fennhatósága helyett a dekonstruktív munka az érthetőség olyan regiszterében helyezkedik el, ahol a tanúsítás, a demonstráció és végeredményben a performálás módjai döntenek a filozófiai mondanivaló jellegéről és artikulációjáról.

Figyelemreméltó ebből a szempontból, hogy a „titok” fogalma, melyre – mint láttuk – az *Éperons* című szöveg elemzése a jelentés, az értelem és az értelmesség radikális dekonstrukciója során részben támaszkodnak, a késői szövegekben is megjelenik, ám immár eltérő szerepben. Derrida *Szenvedések* című előadásában a felelés, megfelelés és a felelősség aporetikus helyzetét tárgyalva a következő megjegyzést teszi: „Tanúsítsuk: itt titok van [...] Egy titokról tanúskodunk, melynek nincs tartalma, olyan tartalma, amely elválasztható volna performatív tapasztalatától, performatív nyomvonalától (nem mondjuk azt, hogy performatív kijelentésétől vagy propozicionális érvelésétől) [...]”.³⁵ Vagyis a titok fogalma ebben a kontextusban nem a rejtély és a színlelés dekonstruktív instanciájaként, hanem az eldönthetlenség performatív tanúsításaként jelenik meg. Ugyanakkor azt is megtudjuk, hogy ez a performativitás nem szűkíthető a performatív nyelvi kijelentések előállította helyzetek státuszára. Adódik a kérdés, mi performálódik itt, és minek a performatív tanúsításáról van szó ebben a dekonstruktív használatban?

Derrida eddig elemzett szövegei két fontos módon is meghatározzák a dekonstrukció gyakorlatát kialakító filozófiai motívumokat. A *Psyché. Invention de l'autre* című szöveg arra helyezi a hangsúlyt, hogy a dekonstrukció – „invenció”, és a „más vagy másik eljövételének” elősegítését, előkészítését viszi végbe úgy, hogy „jönni hagyja” a más(ika)t. Anélkül azonban, hogy bármiféle garanciát vagy kész lehetőséget kínálna arra, hogy ez bekövetkezzék, mert a más éppen attól más, hogy mint olyan sosem lehet adott előzetes lehetőségként.³⁶ A más vagy a másik eljövetele, s ezzel együtt a dekonstruktív invenció munkája ezért kiszámíthatatlan. A *Törvényerő* kötet az igazságosság és jog apóriáit elemezve a dekonstrukciót az eldönthetlenség szituációinak létrehozásaként írja le, melyet a jog minden formájának

³⁵ Derrida: *Esszé a névről*. 33.

³⁶ Derrida: *Psyché. Inventions de l'autre*. 53–54.

dekonstruálhatósága és az igazságosság követelményének dekonstruálhatatlansága közötti feszültség hív életre.³⁷ Derrida azonban figyelmeztet, hogy az eldönthetlenség nem pusztán két döntés közötti hezitálást jelent. Inkább egy olyan „tapasztalatot”, mely, miközben visszavezethetetlen marad a szabály és kiszámíthatóság rendjére, mégis kiszolgáltatja magát a szabály tekintetbevételén alapuló „lehetetlen döntésnek”.³⁸ Ebben az értelemben, túl minden szabályon vagy metodológiai procedúrán, a dekonstrukció nem más – idézi Derrida korábbi önmagát *Psyché* című szövegéből – mint a „lehetetlen egyfajta megtapasztalása”.³⁹

Ha a dekonstrukció mint filozófiai gyakorlat lehetősége tehát azon múlik, hogy képes lesz-e a lehetlenség tapasztalatának mint eldönthetlenségnek a tanúsítására, akkor ennek az eljárásnak az érthetősége két követelmény metszéspontjába helyeződik. Egyrészt a dekonstrukciónak textuális és „logikai” munkaként lehetővé kell tennie az eldönthetlenség szituációinak kialakulását. Másrészt lényegileg kiszámíthatatlannak kell nyilvánítania azt, hogy egy ilyen tapasztalat bekövetkezik-e vagy sem. Ebben a keretben az eldönthetlenség tapasztalata aporetikusan előkészített és kimunkált marad, úgyszólván tudható, hogy az apória jönni fog, eljövételének azonban, ha autentikusan történik, mégis keresztül kell húznia valamennyi számításunkat. Azt lehetne mondani, hogy ennyiben a dekonstruktív munka gyakorlati esélye és teoretikus érthetősége az ígéret és a meglepetés instanciáinak függvényévé válik. Vagyis a dekonstrukciónak ígérnie kell, meg kell ígérnie az apória eljövételét, ugyanakkor nem ígérhet semmi olyat, ami elejét veszi a meglepetés lehetőségének. Épp ellenkezőleg, minden erejével azon kell munkálkodnia, hogy kiprovokálja azt, amire nem számíthat. Így aztán az ígéret és meglepetés performatív szerkezete az, amely ezekben az elemzésekben a dekonstrukció munkáját szerzője és olvasója számára egyaránt érthetőséggel ruházza fel. Ez az a keret, amelyben az apória, az eldönthetlenség vagy a titok tanúsítása egyedül saját performatív tapasztalatától és nyomvonalától függ. Attól, hogy a dekonstruktív elemzések kiismerhető, aprólékos és elkötelezett fogalmi genealógiái nem oltják ki a kiszámíthatatlan és az előre el nem gondolt tapasztalatát, mely mindig és egyedien az eldönthetlenség formáiban jelentkezik. Ezt a performatív állapotot pedig az apória ígérete és az apória eljövételének meglepetése közötti feszültség tartja fenn. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy ezek a fajta dekonstruktív elemzések saját performatív erejükben találják meg egyetlen érthetőségi és igazolási formájukat.

³⁷ Derrida: *Törvényerő*... 21.

³⁸ Derrida: *Törvényerő*... 33.

³⁹ Derrida: *Törvényerő*... 48–49.

Érvelni lehetne amellett, hogy az ígéret és meglepetés performatív szerkezete operatív módon áthatja Derrida szinte valamennyi késői szövegét.⁴⁰ E szerkezet filozófiai érthetőséget generál, amennyiben lényegi szerepet játszik az elemzés, érvelés és demonstráció hogyanjának kialakításában. Ugyanez a performatív jelleg látszik biztosítani nemcsak az egyes dekonstruktív elemzések szinguláris jellegét, de összhangjukat az igazságosság, felelősség és etika témáival is. Vagyis végső soron azt a tényt, hogy a dekonstrukciót az „igazságosság” fogalmával lehet meghatározni.⁴¹ Ha a dekonstrukció igazságosság, akkor az azért van, mert egyívású ez utóbbi egyszerre kiszámíthatatlan és eljövendő, ígért és teljesíthetetlen mozzanataival – azzal, amit ebben a kontextusban a „performatívum túláradásának” lehet nevezni.⁴²

A dekonstruktív érthetőség három formája tehát a stratégia, gesztus és performativitás, ami egyúttal az ígéret három formáját jelöli: ígéret, melyet nem lehet betartani; ígéret, mely felszámolja önmagát; és ígéret mint a meglepetés esélye. Ebből a szempontból a derridai dekonstrukció e három filozófiai módozata, az ígéret performatív formáiként végső soron mégiscsak egyazon kérdés: a filozófiai ígéret, vagy ami ugyanaz, a filozófia mint ígéret kérdésre adott válaszként jegyzi be magát.

⁴⁰ A performativitás kérdésének a késői Derrida szövegeivel való összefüggéséhez lásd: J. Hillis Miller: Performativity as Performance/Performativity as Speech Act: Derrida's Special Theory of Performativity. *South Atlantic Quarterly*, vol. 106. No. 2. 2007 Spring, 219–235. Köszönöm Antal Évának, hogy erre a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

⁴¹ Derrida: *Törvényerő*... 20.

⁴² Derrida: *Törvényerő*... 38.